1921 թ. հունիսին Բեռլինում տեղի ունեցավ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, որը լայն արձագանք գտավ ամբողջ աշխարհում։ Դատական նիստերին հրավիրված վկաների ցուցմունքները և բերված փաստաթղթերը լիովին հաստատեցին, որ երիտթուրքերի պարագլուխները, և հատկապես Թալեաթ փաշան, հանդիսացել են արևմտահայության բնաջնջման կազմակերպիչները։ Դատարանը Սողոմոն Թեհլերյանին լրիվ արդարացրեց[94]։

1921 թ. Թբիլիսում տեղորի ենթարկվեց նաև Ջեմալ փաշան։ 1921 թ. Էնվեր փաշան Միջին Ասիայում, գլխավորելով բասմաչների պայքարը Կարմիր բանակի դեմ, երազում էր իրագործել իր ցնորամիտ պանիսլամական, պանթուրքական՝ Մեծ Թուրան ստեղծելու պլանները։ Կարմիր բանակը ջախջախեց բասմաչներին, իսկ նրանց պարագլուխ Էնվերը Աֆղանստան փախուստի դիմելու պահին սպանվեց։ 1922 թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում Արամ Երկանյանը, Արշավիր Շիրակյանի հետ տեղորի է ենթարկում Բեհաէդդին Շաքիրին և Ջեմալ Ազմիին։ Թուրքիայի վարչապետ Սաիդ Հալիմ փաշան սպանվեց Հռոմում 1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Արշավիր Շիրակյանի կողմից։

5. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքական լաթաղանից փրկված արևմտահայության բեկորները սփռվեցին աշխարհով մեկ։ Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 2,5 միլիոն հայ ազգաբնակչությունից կենդանի էր մնացել ընդամենը 850 հազար մարդ։ Դրանից 200 հազարը կարողացել էր մի կերպ պահպանել իր գոյությունը Թուրքիայում, մոտ 200 հազարը՝ պերազանցապես կանայք ու երեխաներ, բռնի կերպով մահմեդականացվել էին, 250 հազարը՝ ապաստանել էր Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում, իսկ 200 հազարը՝ տարապում էր Միջագետքի ու Սիրիայի ճամբարներում[95]։ 1916—1917 թթ. տարագիր հայերի մեծ մասը Միջագետքից ու Սիրիայից հանգրվանեց Լիբանանում, Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում, ինչպես նաև Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկայում և այլուր։ Այդպես ստեղծվեց հայկական սփյուռքը։

Կովկաս ու Ռուսաստան գաղթեցին ալաշկերտցիները, հին բայազետցիները, վանեցիները, մշեցիները և ուրիշներ, որոնց թիվը ի հաշիվ նաև Կարսի, Արդահանի ու Արդվինի շրջաններից փախած հայերի, աստիճանաբար ստվարանալով, 1918 թ. հասավ կես միլիոնի։ Ռուսաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը տեղավորվել էր Արևելյան Հայաստանում։ Սովը և համաճարակն օրեցօր նոսրացնում էին գաղթականների շարքերը։ 1915 թ. միայն օգոստոս ամսին Էջմիածնում քաղցի ու համաճարակի զոհ դարձան 4597 մարդ։ «Մեր գոյությանը սպառնացող թշնամու արհիվիրքներեն հետո,— գրում էին Երևանի գաղթականները,— այսօր ապրուստի ու եղանակի պահանջներն ավելի քան վտանգավոր կերպարանք ստացած են... Անոթի ու մերկ, անտուն ու անտեր ժողովուրդը, ներկա եղանակի խստություններու մեջ, ձգած է իր բախտին ու ասոր քմահաճույքին»[96]։

---

94 Դատական պրոցեսի մասին մանրամասն տե՛ս «Դատավարություն Թալեաթ փաշայի»։ Սղագրական զեկուցում, Վիեննա, 1921։

95 J. Lepsius, Deutschland und Armenien... S. LXV.

96 «Մշակ», 1916, 27 դեկտեմբերի, № 289։

Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի գրեթե բոլոր քաղաքներում թափառում էին հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ։ Ռուսական կառավարությունն Անդրկովկասում հիվանդությունները կանխելու, հատկապես գործող բանակը համաճարակից զերծ պահելու նպատակով դիմեց մի շարք միջոցառումների, ի թիվս որոնց բաց թողնց նաև 25 միլիոն ռուբլի՝ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու համար։

Հանգանակություն կազմակերպեցին Ռուսաստանի ու Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում գործող և նոր ստեղծված բարեգործական ընկերությունները՝ «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը», «Երևանի եղբայրական օգնության կոմիտեն», «Բաքվի հայկական ընկերությունը», «Մոսկվայի կոմիտեն» և այլն։

Տառապյալ գաղթականությանն օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ մեծ գործունեություն ծավալեցին հայ բոլշևիկները։ 1915 թ. Ստեփան Շահումյանի նախաձեռնությամբ Բաքվում ստեղծվեց «Նպաստամատույց կոմիտե», որը Կովկասի աշխատավորների շրջաններում գաղթականների օգտին հանգանակություններ կազմակերպեց։

Սակայն գաղթականների թիվն այնքան մեծ էր, որ ընկերությունների և կոմիտեների միջոցները չէին կարող բավարարել նրանց կարիքները։

Կովկասյան բանակի հրամանատար Յուդենիչը 1915 թ. ապրիլի 5-ի իր զեկուցագրում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին խորհուրդ էր տալիս կանխել հայերի վերադարձը դեպի Ալաշկերտի, Դիադինի, Բայազետի շրջանները, առաջարկելով այդ վայրերը բնակեցնել Կուբանից և Դոնից բերած կազակներով։ Ցարական բանակի գլխավոր շտաբը Արևմտյան Հայաստանի գրաված մարզերում ստեղծեց օկուպացիոն ռեժիմ ու զինվորական հրամանատարությանը ենթակա ռազմավարչական օկրուգներ։ 1916 թ. հաստատվեց «Թուրքիայի՝ պատերազմի իրավունքներով գրավված մարզերի կառավարման ժամանակավոր կանոնադրությունը», որի համաձայն գրավված տերիտորիան հայտարարվում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարությանն անմիջականորեն ենթակա ժամանակավոր զինվորական նահանգապետություն[97], Այդ քաղաքականության հետևանքը եղավ այն, որ արևմտահայ գաղթականների սոսկ չնչին մասին հաջողվեց վերադառնալ իրենց ավերված օջախները։

1918 թ. սկզբին ռուսական զորքերը հեռացան թուրքական ռազմաճակատից, որից հետո թուրք զավթիչները նորից տիրացան Արևմտյան Հայաստանին։ Ջարդերից փրկված 150 հազար արևմտահայերը, որոնք վերադարձել էին իրենց հայրենիքը, ստիպված եղան կրկին բռնել գաղթի ճանապարհը։

1918 թ., երբ թուրք զավթիչները ներխուժեցին Անդրկովկաս, արևելահայերի մի մասը, իր մոտ ապաստանած արևմտահայ զանգվածների հետ միասին, թողեց հարազատ քաղաքներն ու գյուղերը, անցավ դեպի Անդրկովկաս և Ռուսաստանի զանազան վայրերը։ Այսպես՝ Բաթումի շրջանից արտագաղթեց մոտ 20 հազար, Կարսի՝ 120 հազար, Ախալցխայի՝ 30 հազար, Ախալքալաքի՝ 80 հազար, Ալեքսանդրապոլի՝ 60 հազար, Էջմիածնի և Սուրմալուի գա-

---

97 Մանրամասն տե՛ս А. О. Арутюнян, Кавказский фронт 1914—1917 гг., Ереван, 1971, стр. 336—375; տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն։ Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը։ Խմբագրությամբ պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 429—430։

վառներից՝ մոտ 80 հազար, Երևանի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներից՝ մոտ 100 հազար մարդ[98]։

Սովետական Ռուսաստանը թեև գտնվում էր չափազանց ծանր պայմաններում այնուամենայնիվ, բավական խոշոր գումար էր հատկացրել հայ գաղթականներին։ Միայն 1918 թ. հունվարին Սովետական կառավարությունը տվեց 6.194.783 ռուբլի, իսկ 1918—1919 թթ. տասը ամսվա ընթացքում՝ 10 միլիոն ռուբլի, 350 հազար արշին գործվածք, 30 հազար կտոր պատրաստի հագուստ և մեծ քանակությամբ կոշկեղեն[99]։ Միաժամանակ հայ որբերի համար Սովետական Ռուսաստանի հարավային շրջաններում բացվեցին մանկատներ ու դպրոցներ։ Իսկ աշխատունակ գաղթականներն ապահովվեցին գյուղերում՝ հողով, քաղաքներում՝ աշխատանքով։

Հայ որբերը Ատրախանում

Արևմտահայ գաղթականների սովետական իշխանություններին հղած բազմաթիվ նամակներից մեկում ասված էր. «Մենք Տաճկահայաստանի վրա իշխող բռնակալների երկաթյա ճնշման տակ դարեր շարունակ արյուն արցունք թափող ժողովրդի բեկորներս... չգտանք աջակցող ձեռք, որը ի պատասխան մեր ողբերին, օգներ մեզ մեր կարիքի և վշտի մեջ, տանջանքների մատնված՝ մենք քարշ էինք տալիս մեր կյանքը՝ թափառելով սար ու ձոր, քաղցած և մերկ, մինչև ոտք չդրինք այն հողը, որին հովանի է հեղափոխական կարմիր դրոշը — Սովետական ռեսպուբլիկայի տերիտորիան»[100]։

Աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայ տարագիրներին օգնության հասան նաև հայկական գաղթօջախներն ու մի շարք երկրների հասարակական կազմակերպությունները։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում «Ազգային

98 Տե՛ս «Կոմունիստ» շաբաթաթերթ, 1918, № 8։

99 Տե՛ս «Жизнь национальностей», 1919, № 34 (42).

100 ՍՍՀՄ ՀԱՊԿՊԱ, ֆ. 1318, գ. 40, թ. 104։

շահերի պաշտպանության միությունը», որը ստեղծվել էր 1915 թ. աշնանը, ամերիկահայ համայնքներում ձեռնարկեց հանգանակություն և հավաքած գումարը՝ 350 հազար դոլար, հատկացրեց Կովկասի, Պաղեստինի, Բաղդադի, Լիբանանի և Կ. Պոլսի արևմտահայ գաղթականությանը։ Ամերիկայում հայ գաղթականության օգտին մեծ գործունեություն ծավալեց նաև «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը», որն ուներ 90 մասնաճյուղ։ Այդ մասնաճյուղերում ընդգրկված էին ոչ միայն հայ համայնքների ներկայացուցիչները, այլև Ամերիկայի առաջադեմ գործիչները։

Տարագրված հայերին ընդունում, աշխատանքի էին տեղավորում և նրանց օգտին հանգանակություն կատարում Ֆրանսիայի, Եգիպտոսի, Հարեշստանի, Հնդկաստանի, Բիրմայի, Ինդոնեզիայի հասարակական կազմակերպությունները և հայկական համայնքները։ Անատոլ Ֆրանսը, Վիկտոր Բերարը, Ֆերդինանդ Բյուիսոն, Գուստավ Էրվին, պրոֆ. Սիլլեն և մի շարք այլ նշանավոր գործիչներ դիմեցին աշխարհի ժողովուրդներին նշելով, որ հայերի բնաջնջումը Թուրքիայում կատարվում է կառավարության հրամանով և որոշակի պլանով, որ սուլթան Աբդուլ Համիդի սկսած գործն այժմ շարունակում են երիտթուրքերը, ավելի անխնա ու շարանենգ միջոցներով։ Նրանք կոչ էին անում օգնություն ցույց տալ արևմտահայության բեկորներին, որոնց հաջողվել է փրկվել «մեթոդիկ ոչնչացումից»[101]։

1915 թ. նոյեմբերի 16-ին Անգլիայի համայնքների պալատի անդամ Ա. Ուիլյամսը կառավարությունից պահանջեց միջոցներ ձեռնարկել հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու համար։ Այդ պահանջը պաշտպանեց Իռլանդիայի ազգային կուսակցության առաջնորդ Օ'Կոնոռը[102]։ 1915 թ. նոյեմբերին Լոնդոնում, քաղաքագլխի նախագահությամբ տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, որտեղ որոշում ընդունվեց հայ գաղթականների օգտին հանգանակություն անցկացնել։ Միտինգում ելույթ ունեցան Անգլիայի պառլամենտի անդամ Բրայսը, արքեպիսկոպոս Բյորը, պառլամենտի անդամ Օ'Կոնոռը[103]։

«Հայկական միությունը», որն ստեղծվել էր Լոնդոնում տակավին 1913 թ.՝ հայ ժողովրդի պատմությունը, գրականությունն ու արվեստն ուսումնասիրելու նպատակով, կազմակերպեց Անգլո-հայկական կարմիր խաչի ընկերություն և արևմտահայ գաղթականներին օգնելու ֆոնդ։ Այդ միության նախագահ էմիլա Ռոբինզոնը 1915 թ. հրատարակեց մի գիրք, որտեղ, բողոքելով երիտթուրքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանում կատարվող գազանությունների դեմ, կոչ էր անում Անգլիային միջամտելու։ Նրա հայրը՝ Ջոն Ռոբինզոնը, որը «Դեյլի նյուս» թերթի խմբագիրն էր, անգլիական մամուլում նույնպես հանդես էր գալիս հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու կոչերով։ 1916 թ. Լոնդոնում, Բրայսի առաջաբանով, լույս տեսավ հայ գրականության դասականների մի ժողովածու, որի վաճառքից ստացված ամբողջ գումարը հանձնվեց հայ գաղթականների օգնության ֆոնդին[104]։

1915 թ. Ադիս-Աբեբայի հայ գաղթօջախը ստեղծեց «Հայրենակցական

---

101 ՎՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 2, գ. 3196, թ. 102։

102 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3198, թ. 9։

103 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 98։

104 Տե՛ս «Армяне и война». 1916, № 6, стр. 89.

միությունս, որը Հարեշտան հասած գաղթականներին ընդունում և ապահովում էր աշխատանքով։ Հայ տարագիր բեկորների օգտին հանգանակություն կատարեցին նաև Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի և Բիրմայի հայկական համայնքները։ Միայն Ռանգունի «Հայ բարեգործական միությունը» 1915 թ. հունիսին հավաքեց 18 հազար ռուպի։ Բիրմայի հայ համայնքները մեծ օգնություն ցույց տվին Հեռավոր Արևելքի երկրները հասած հազարավոր աղետյալներին Ամերիկա տեղափոխելու գործում։ Ավստրալիայի հայկական գաղութը միայն առաջին հանգանակության ժամանակ հավաքեց 25 հազար անգլիական ոսկի։

Սակայն հավաքված ընդհանուր գումարը շատ քիչ էր աշխարով մեկ սփռված հարյուր-հազարավոր հայերի ծանր վիճակը թեթևացնելու համար։

6. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՊԼՈՄԱՏԻԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ

Անտանտայի պետությունները թեպետև բազմիցս հայտարարել էին, որ կօգնեն հայերին իրականացնելու նրանց ազգային ձգտումները, սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս օգտագործեցին հայերի թափած արյունը իրենց նվաճողական նպատակներին հասնելու համար։ Նրանք ամենևին էլ մտադիր չէին պատերազմի հաղթական ավարտից հետո անկախություն կամ ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանին, ինչպես նաև Թուրքիայի լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդներին։ Այդ մասին են վկայում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ այնուհետև Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցած գաղտնի բանակցություններն Օսմանյան կայսրության և, մասնավորապես, նրա արաբական տերիտորիաների, Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ետպատերազմյան բաժանման մասին։

Բանակցություններն սկսվեցին 1915 թ. դեկտեմբերին՝ Լոնդոնում։ Անգլիայի ներկայացուցիչն էր մերձավոր արևելյան հարցերի գծով փորձագետ Մայքլ Սայքսը, Ֆրանսիայինը՝ Բեյրութի նախկին գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոն։ Բանակցությունները վեր հանեցին այն խոր հակասությունները, որոնք առկա էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև՝ արաբական տերիտորիաների բաժանման հարցում։ Երկար սակարկությունից հետո, 1916 թ. փետրվարին կնքվեց մի համաձայնագիր, որով դաշնակիցների կողմից պատերազմը շահելու դեպքում Ներքին և Հարավային Միջագետքում (Բաղդադի հետ միասին) հաստատվելու էր անգլիական տիրապետություն, իսկ արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Այնթափը, Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը և Հեթյարիի սանջակը հանձնվելու էին Ֆրանսիային։ Արևելյան Սիրիան ու Մոսուլի վիլայեթը կազմելու էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտը, իսկ Պաղեստինը հանձնվելու էր դաշնակիցների համատեղ կառավարմանը[105]։

1916 թ. փետրվարին ռուսական Կովկասյան բանակն արագ թափով առաջ շարժվելով, մոտեցավ Միջագետքի ու Սիրիայի սահմաններին։ Երկյուղ կրելով, որ ռուսական զորքերը հեշտությամբ կարող են թափանցել արաբական երկրները, Անգլիան ու Ֆրանսիան որոշեցին այդ երկրների բաժանման մասին ընդունված իրենց որոշումները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ։ 1916 թ.

---

105 «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924, док. № XXV.